

Jerzy Lukszyn

Warszawa

Słownik dydaktyczny terminologii lingwistycznej

Obecnie nie można narzekać na brak słowników terminologii lingwistycznej. W Polsce na początku wieku w obiegu znajdowało się około 130 słowników wydanych w kraju i zagranicą¹. W większości są to słabo usystematyzowane oraz ograniczone na nie jasnych zasadach zbiory terminów. Wady tego rodzaju nie są czymś wyjątkowym w leksykografii terminologicznej, jednak nie oznacza to wcale, że nie powinniśmy szukać bardziej skutecznych rozwiązań w tym zakresie. Jest sprawą oczywistą, że skonstruowanie dobrego słownika terminologii przedmiotowej jest niemożliwe bez solidnej podstawy teoretycznej. Z kolei, kamieniem węgielnym w fundamencie teoretycznym terminografii powinna być teza, zgodnie z którą słownik terminologiczny jest traktowany jako makroznak wiedzy specjalistycznej. Podejście takie zakłada konieczność krytycznej analizy tekstów terminonów, reprezentatywnych dla danego interwału czasowego, a następnie – konceptualnego porządkowania terminologii w ramach słownika przedmiotowego. W ten sposób praca słownikarska przestaje być mniej lub bardziej trafną formą interpretacji jednostek leksykalnych i staje się ważnym rodzajem pracy naukowo-badawczej w ścisłym tego słowa znaczeniu. Jeśli przyznajemy, że upowszechnianie nauki w społeczeństwie stanowi niezbędny warunek jego przetrwania we współczesnym świecie², to powinniśmy również

¹ M. Kornacka, *Słowniki terminologii językoznawczej*, [w:] *Języki specjalistyczne – 1. Metajęzyk lingwistyki*, red. J. Lukszyn, Warszawa 2001, s. 45–83.

² F. Grucza, W. Wiśniewski, *Teoria i praktyka upowszechniania nauki*, Warszawa 2005.

doceniać rolę, którą odgrywają (i mogą odgrywać) słowniki przedmiotowe w trwającym od wielu lat dyskursie naukowym.

Konstruowanie słowników przedmiotowych, zwłaszcza dydaktycznych słowników terminologicznych wymaga od ich autorów nie tylko głębokiej wiedzy profesjonalnej i dużego nakładu pracy, lecz także pewnego rodzaju intuicji profesjonalnej, wyjątkowych zdolności prognostycznych, które stanowią swoisty miernik potencjału dyskursywnego poszczególnych typów jednostek terminologicznych, określając w ten sposób kierunki derywacji kognitywnych w obrębie danego systemu pojęciowego³.

Efektywność dydaktycznego słownika terminologii naukowej zależy przede wszystkim od rodzaju systematyzacji jednostek hasłowych oraz od sposobu eksplikacji ich aktualnych znaczeń. W wypadku terminologii naukowej najbadziej skutecznym rozwiązaniem jest systematyzacja konceptualna, tj. taka, która porządkuje terminologię w projekcji na produktywne (*rdzenie*) koncepcje w zakresie reprezentowanej wiedzy. W ten sposób terminologia w dydaktycznym słowniku jest reprezentowana w formie odrębnych podsystemów, które jednocześnie tworzą niepodzielną całość ze względu na wspólny przedmiot badań. Innymi słowy, dydaktyczny słownik ma strukturę modułową, z tym że każdy moduł leksykograficzny, zgodnie ze znaczeniem prymarnego wyrazu *modulus*, stanowi specyficzną jednostkę miary odnośnej wiedzy naukowej. Jeśli chodzi o eksplikację znaczenia jednostki hasłowej w słowniku dydaktycznym, to za formę optymalną należy uznać sprawdzoną w praktyce terminograficznej zasadę podwójnej definicji terminu. Oznacza to, że znaczenie terminu hasłowego przedstawia skrócona definicja intensjonalna (tzw. definicja predykatywna) oraz uzupełniająca ją lista deskryptorów, które reprezentują mikrotezaurus tytułowego terminu.

O zawartości dydaktycznego słownika terminologii lingwistycznej decyduje struktura pojęcia języka, które przez wieki kształtowało się na bazie genetycznie odziedziczonej zdolności człowieka: 1. do artykułowania i odbierania dźwięków jako swoistych sygnałów; 2. do reagowania na bodźce świata zewnętrznego i magazynowania ich w postaci refleksowych jedno-

³ J. Lukszyn, *Принципы построения учебного словаря грамматических терминов тупа мезауры*, „Zeszyty Naukowe”, z. 44, Filologia Rosyjska, t. VIII, Białystok 1984, s. 53–64; J. Lukszyn, *Słownik dydaktyczny rosyjskiej terminologii gramatycznej*, [w:] *Z teorii i praktyki tworzenia materiałów dydaktycznych*, red. F. Grucza, UW 1988, s. 65–72; J. Lukszyn, *Учебная лексикография и когнитивная психология*, [w:] *Studia Rossica – II. Związki interdyscyplinarne w badaniach rusycystycznych*, red. W. Skrunda, W. Zmarzer, Warszawa 1994, s. 197–202; J. Lukszyn, *Wiedza zawodowa a leksykon specjalistyczny*, [w:] *Ogród nauk filologicznych*, red. M. Balowski, W. Chlebda, Opole 2005, s. 391–397.

stek mentalnych; 3. do operowania jednostkami mentalnymi, tj. do myślenia. Zgodnie z tym w językoznawstwie tradycyjnie wyróżnia się trzy płaszczyzny badań lingwistycznych – fonetyczną, semantyczną i gramatyczną. W pierwszym przypadku lingwista ma do czynienia z substancją fonetyczną języka, w drugim – z leksykonem mentalnym człowieka ujętym z reguły w określonej konfiguracji werbalnej, w trzecim – z wrodzoną zdolnością człowieka do kojarzenia jednostek tego leksykonu w ramach dwuczłonowych figur mentalnych, inaczej mówiąc – z wrodzoną gramatyką relacyjną zakodowaną w mózgu człowieka, której najbliższą materializacją są gramatyki asocjacyjne.

Obiektami analizy substancji fonetycznej języka są: kolon, tj. akcentowany wyraz lub połączenie wyrazowe jako jednostka składowa ciągu intonacyjnego; sylaba, tj. jednostka składowa wyrazu fonetycznego; fonem, tj. dźwięk jako element zamkniętego systemu funkcjonalnego. Analiza semantyczna skupia się na jednostkach leksykalnych języka w różnych ujęciach. Na poziomie semantyki kategorialnej są one łączone w ramach kilku wyjściowych klas, takich jak: *przedmiot*, *jakość*, *proces* – z następnym podziałem na podklasy. Analiza gramatyczna języka ludzkiego występuje w licznych odmianach. Jednak wszystkie one bazują na dwóch zasadniczych technologiach: na ustalaniu budowy paradygmatów, w ramach których jednostki językowe ujawniają swoje właściwości, oraz na określaniu potencjału walencyjnego różnych form językowych wyizolowanych zgodnie z przyjętymi założeniami badawczymi.

W kontekście glottogenezy przytoczona triada stanowi punkt wyjścia do następujących twierdzeń. Na linii *gramatyka relacyjna – leksykon mentalny* kształtowały się podstawy semantyczne realnych zdań, szlifowała się struktura myśli człowieka. Ten długotrwały, nie mający końca proces semantyzacji rzeczywistości (poznania rzeczywistości przez język, językowego podawania rzeczywistości) z pewnością miewał różne stany. Niestety, nasza wiedza na ten temat wciąż pozostaje w sferze przypuszczeń. Na linii *leksykon mentalny – substancja fonetyczna* zachodził proces werbalizacji, przekształcenia pierwotnego, sytuacyjnie zależnego sygnału dźwiękowego w niezależny od sytuacji amorficzny quasi-wyraz, który mógł pełnić funkcję komunikatu zrozumiałego przez członków danej grupy. Nareszcie, na linii *substancja fonetyczna – gramatyka relacyjna* odbywał się proces formalizacji quasi-wyrazu, jego formalne dostosowanie do pełnienia odpowiedniej roli w ramach mniej lub bardziej rozbudowanej wypowiedzi.

Każda praca naukowa odbywa się w odpowiednim kontekście teoretycznym. Kontekst wiedzy lingwistycznej to system conceptualny złożony z licznych eksplikacji naukowych pojęcia ‘język’, którego granice określają cztery

fundamentalne aproksymacje naukowe: 1. **tekstologiczna (praktyczna)**, 2. **semiotyczna (strukturalna)**, 3. **organiczna (ewolucjonistyczna)**, 4. **kognitywna (mentalistyczna)**.

Zgodnie z podejściem tekstologicznym, język jest pojmowany jako tekst. Na tej podstawie w charakterze bazowej jednostki badań lingwistycznych występuje wyraz jako powtarzalna jednostka tekstowa o określonym znaczeniu. W ramach tekstologicznego ujęcia języka ukształtowały się takie dziedziny językoznawstwa, jak leksykografia, gramatykografia i stylistyka. Przy ujęciu semiotycznym język jest traktowany jako specyficzny kod, w związku z czym w roli fundamentalnego pojęcia lingwistyki występuje pojęcie systemu, które jest rozpatrywane na różnych poziomach i w różnych kontekstach teoretycznych. Podejście semiotyczne spowodowało bardzo ważny proces instrumentalizacji badań lingwistycznych, co umożliwiło m.in. skuteczne modelowanie wcześniej nieuchwytnych procesów językowych. Aproksymacja organiczna traktuje język jako substancję znajdującą się w stanie ciągłych przeobrażeń. Takie założenie przyczyniło się do opracowania zasad naukowej rekonstrukcji minionych stanów językowych oraz do ustalenia praw i reguł utrzymujących tożsamość języka ludzkiego na przestrzeni wieków. Nareszcie projekcja kognitywna skupia uwagę na wrodzonych mechanizmach językowych człowieka. Ważnym osiągnięciem takiego podejścia jest teoria uniwersaliów językowych oraz antropocentryczna koncepcja języka ludzkiego. Na skrzyżowaniu omówionych aproksymacji powstają liczne koncepcje, które, niezależnie od ich wartości poznawczej, w większym lub mniejszym stopniu przyczyniają się do doskonalenia metajęzyka współczesnej lingwistyki.

W ramach kontekstu teoretycznego lingwistyki ukształtowały się specyficzne techniki badawcze, które gwarantują wysoki stopień ścisłości reprezentowanej wiedzy. Powstałe na ich gruncie struktury konceptualne występują we właściwych formach. Do nich należą: 1. matryca, tj. forma organizacji statystycznych danych uzyskanych w rezultacie a(d)notacji (indeksacji, tagowania, znakowania) określonego korpusu tekstów; 2. układ taksonomiczny („drzewo”), tj. forma organizacji danych uzyskana w rezultacie „rozszerzania” wyjściowego pojęcia na pojęcia niższego rzędu, głównie z wykorzystaniem techniki binarnych opozycji; 3. sieć, tj. forma reprezentacji potencjału dyskursywnego jednostek konceptualnych na podstawie ustalania stosunków subordynacji, koordynacji i konstelacji, które utrzymują spójność odpowiednich paradygmatów funkcjonalnych; 4. ideogram, tj. konwencjonalna forma reprezentacji danej konstrukcji teoretycznej, eksplikacja pojęcia naukowego zapisana przy pomocy odpowiedniego alfabetu; 5. proporcja, tj. układ taksonomicznych jednostek językowych zapisany przy pomocy określonego

alfabetu, który zawiera informację o podstawowych cechach danego typu wydarzenia językowego; 6. model, tj. forma reprezentacji struktury zjawiska językowego jako przedmiotu analizy lingwistycznej.

Z punktu widzenia pragmatyki badawczej, przebywający w ciągłym ruchu kontekst teoretyczny lingwistyki posiada również stałe punkty odniesienia, które determinują charakter poszczególnych dyscyplin naukowych. Do nich należą:

1. Językoznawstwo historyczno-porównawcze, które powstało na skrzyżowaniu aproksymacji organicznej i tekstologicznej. Przedmiotem badań historyczno-porównawczych są złożone procesy zachodzące w systemach językowych na przestrzeni wieków. Wyniki badań z reguły są reprezentowane w formie hipotetycznych modeli oraz odpowiednich proporcji.

2. Przedmiot lingwistyki strukturalistycznej, którą funduje podejście semiotyczne i mentalistyczne, stanowi system językowy jako funkcjonalna organizacja znaków o różnych paradygmatycznych i syntagmatycznych potencjałach. Właściwymi formami reprezentacji wiedzy przy takim podejściu są ideogramy oraz mniej lub bardziej rozbudowane sieci.

3. Lingwistyka generatywna, jako rezultat syntezy podejścia mentalistycznego i tekstologicznego do języka, jest ukierunkowana na rekonstrukcję uniwersalnego mechanizmu jego funkcjonowania. Na tej podstawie są budowane gramatyki generatywne, reprezentujące poszczególne fenotypy językowe. W obrębie lingwistyki generatywnej głównymi formami przekazu wiedzy są sieci relacyjne i odpowiednio adnotowane matryce.

4. Lingwistyka typologiczna, której naturalnym składnikiem jest teoria glottogenezy, łączy technologie aproksymacji mentalistycznej i organicznej, ujmując własne formuły wiedzy w postaci odpowiednich do zadań badawczych układów taksonomicznych („drzew”) oraz proporcji.

5. Lingwistyka konfrontatywna, jako pochodna aproksymacji organicznej i semiotycznej, kojarzy języki w celu ustalenia podobieństw i różnic na odpowiednich do celu badań poziomach. Utrwala uzyskane dane w formie skoordynowanych matryc i modeli.

6. Lingwistyka deskrypcyjna, ukształtowana na fundamencie podejścia tekstologicznego i semiotycznego, posługuje się układem taksonomicznym jako właściwą formą wiedzy o języku oraz ideogramem, wyprowadzonym w rezultacie interpretacji takiego układu.

Język jest analizowany w różnych odniesieniach, w związku z czym klasyczna metodologia badań lingwistycznych, która polega, z jednej strony, na strukturalizacji jednostek językowych a z drugiej – na określaniu ich ram funkcjonalnych, ulega transformacjom, spowodowanym odpowiednią projekcją badawczą. Liczba takich projekcji jest ograniczona realnymi potrzebami

lingwistyki jako „głównej nauki o człowieku”. A więc język może być badany w projekcji na: 1. właściwości wspólnoty etnicznej, 2. strukturę socjalną zbiorowości ludzkiej, 3. etniczny kod kulturowy, 4. działalność naukowo-techniczną, 5. użytkownika języka, 6. układ komunikacji językowej, 7. mózg człowieka, 8. tekst.

W projekcji na wspólnotę etniczną badania nad językiem stanowią treść etnolingwistyki. Jej fundamentalne zagadnienia można sformułować następująco: Czy język etniczny wpływa na kształtowanie osobowości jego naturalnych użytkowników? W jakim stopniu wiedza człowieka o świecie jest zdeterminowana przez język etniczny? Jakie funkcje pełni język etniczny? Każde z tych zagadnień ma liczne implikacje zarówno o charakterze teoretycznym, jak i instrumentalnym. U podstaw współczesnej etnolingwistyki znajduje się dobrze znana od lat hipoteza względności lingwistycznej Sapira-Whorfa. Jej pochodnymi pojęciami są takie pojęcia, jak: językowy obraz świata, językowy portret człowieka, stereotypy kulturowe, matryca kulturowo-logiczna i in.

Socjolingwistyka bada dialekty poszczególnych zbiorowości ludzkich stanowiących wspólnotę narodową. W ten sposób dane socjografii uzyskują lingwistyczne potwierdzenie. Z kolei językowa stratyfikacja wspólnoty narodowej ulega różnym interpretacjom, w pierwszej kolejności – zwyczajowym, kulturowym, edukacyjnym i in.

Lingwokulturologia (kulturologia lingwistyczna) traktuje język jako źródło wiedzy o kulturze danego narodu. Głównym przedmiotem jej badań jest leksykon. Jego preparacja, przeprowadzona przy pomocy odpowiedniego zestawu parametrów, eksponuje treści kulturowe zakodowane w języku narodowym. Istnieją różne formy ich reprezentacji. Jedną z podstawowych form jest matryca kulturowo-logiczna.

Skupienie uwagi na roli języka w procesie tworzenia produktów działalności naukowo-technicznej człowieka leży u podstaw technolingwistyki. Przedmiot badań tej stosunkowo młodej dyscypliny naukowej stanowi terminologia i teksty fachowe. Na tej podstawie skutecznie rozwija się teoria języków specjalistycznych, są analizowane systemy terminologiczne w celu ich doskonalenia oraz są określane zasady pracy terminograficznej.

Mechanizmy generowania mowy, zjawiska zakłóceń mownych oraz procesy akwizycji języka bada psycholingwistyka, natomiast fenomen wrodzonej kompetencji językowej człowieka stanowi bazowy przedmiot neurolingwistyki.

W projekcji na układ komunikacji językowej ukształtowała się pragmalingwistyka. Jej zadaniem jest analiza zjawiska sugestywności odrębnych jednostek i złożonych form językowych oraz percepcja przekazywanej treści.

Wreszcie tekstolingwistyka określa potencjał dyskursywny jednostek językowych oraz określa zasady interpretacji tekstów w projekcji na ograniczony repertuar inwariantów.

Przedstawione twierdzenia, bezpośrednio lub pośrednio, określają charakter makrostruktury dydaktycznego słownika terminologii lingwistycznej, opracowanego w ramach programu badawczego „Terminologia i terminografia” przez zespół pracowników Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. Zgodnie z tezą o aproksymacjach lingwistycznych, siatka terminologiczna słownika została ustalona na podstawie czterech fundamentalnych definicji pojęcia *język* i zawiera 240 jednostek hasłowych (po 60 terminów w każdym z czterech modułów leksykograficznych). Zawarta w nim terminologia reprezentuje kluczowe terminy, stanowiące o istocie każdej z wymienionych aproksymacji lingwistycznych. Dzięki złożonej strukturze konceptualnej, termin kluczowy pełni funkcję swoistego generatora pochodnych pojęć pierwszego, drugiego itd. stopnia. W słowniku, obok kluczowych terminów, zostały uwzględnione również niektóre pochodne terminy pierwszego stopnia, które są ważne dla lepszego zrozumienia reprezentowanej koncepcji lingwistycznej.

Część podstawową słownika poprzedza wprowadzenie (Prolegomena), zawierające eksplikacje kilku fundamentalnych pojęć, określających status współczesnej nauki o języku. W części podstawowej słownika struktura artykułu hasłowego zawiera następujące rekwizyty:

- indeks aproksymacji: **T** (tekstowa), **S** (semiotyczna), **E** (ewolucjonistyczna) lub **K** (kognitywna);
- numer porządkowy (od 001 do 240);
- termin hasłowy w porządku alfabetycznym;
- właściwą w ramach danej aproksymacji definicję terminu hasłowego;
- „gniazdo” terminów skojarzonych z terminem hasłowym.

Słownik jest zaopatrzony w indeksy, reprezentujące poszczególne moduły leksykograficzne oraz bibliografię podstawowej literatury lingwistycznej w językach: polskim, angielskim, niemieckim i rosyjskim. Od licznych słowników terminologii językoznawczej oraz encyklopedii lingwistycznych przedstawiony w niniejszym artykule słownik różni się głównie swoim przeznaczeniem. Jego zadaniem jest ułatwienie odbiorcom procesu przyswajania algorytmów myślenia lingwistycznego, inaczej mówiąc, podnoszenie kultury myślenia lingwistycznego w środowisku akademickim.

LEARNER'S DICTIONARY OF LINGUISTIC TERMINOLOGY

S U M M A R Y

The article deals with the linguistic conceptual field, which structure is determined with four approximated models of the human language: pragmatic, organic, semiotic and cognitive ones. The prolegomena contains some initial data, namely: an explication of the concept of *language*, a short characteristic of the fundamental types of lingual explorations and concrete linguistic disciplines, as well established forms of linguistic inferences fixation.